
Elämää diktatuureissa

Pia Koivunen ja Marko Tikka

Mistä on pakko valita?

Venäjän ja lännen suhteiden kiristymistä on alettu viime vuosina verrata jälleen kylmään sotaan ja viimeistään Ukrainan kriisi on nostanut autoritaarisen vallankäytön ja kylmän sodan aikaiset käsitteet uudelleen kiinnostuksen kohteeksi. Samaan aikaan kun länsimedia julistaa venäläisen yhteiskunnan luisuvan kohti tiukempaa kontrollia, monet venäläiset kokevat, ettei kriisi ole muuttanut heidän elämäänsä suuntaan tai toiseen. Nyt on jälleen ajankohtaista pohtia, mikä oikeastaan tekee valtiosta autoritaarisen ja mikä rooli kansalaisilla on tässä kehityksessä.

Vaihtoehtottomia yhteiskuntia on ollut läpi ihmiskunnan historian, mutta historian tutkimus on painottunut pitkälti kahden 1900-luvun karkean malliesimerkin, Neuvostoliiton ja Hitlerin Saksan tarkasteluun. Totalitarismin teorian klassikko, yhdysvaltalaisen politiikantutkija Hannah Arendtin *The Origins of Totalitarianism* (1951), on nyt ajankohtaisempi kuin ehkä kertaaakaan kylmän sodan päättymisen jälkeen.

Arendtin kirja kuvastaa hyvin kylmän sodan aikana vallinnutta ajattelutapaa, jossa totalitaarinen järjestelmä (fasismi tai neuvostososialismi) nähtiin demokratian vastapuolena. Totalitaristinen teoria keskittyi valtion harjoittamaan totaaliseen kontrolliin, yhtenäiseen ideologiaan

ja keskitettyyn hierarkkiseen valtaan. Kansalaiset nähtiin passiivisina uhreina, jopa aivopestyinä, tahdottomina objekteina.¹ Nyttemmin tutkimuksen lähestymistapa totaaliseen vallankäyttöön on muodostunut monisyisemmäksi. Se näkyy myös tämän teemanumeron teksteissä.

Totalitaarista paradigmaa on alettu haastaa 1960-luvulta lähtien, jolloin esimerkiksi Neuvostoliiton tutkimuksessa revisionistisen koulukunnan edustajat suuntasivat katseensa politiikan ja vallanpitäjien sijaan sosiaalihistoriaan ja ruohonjuuritason toimijoihin.² Sosialistisen järjestelmän romahdettua 1980–1990-lukujen taitteessa sekä Neuvostoliiton ja muiden sosialistimaiden että kansallissosialistisen Saksan ja Italian tutkimus on monimuotoistunut ja monipuolistunut. Valtion harrastaman aivopesun sijaan tutkimus on siirtynyt pohtimaan, mitkä tekijät oikeastaan mahdollistivat diktaattoreiden nousun valtaan, ketkä hyötyivät kontrolloiduista oloista ja millä tavalla autoritaarinen valta lopulta vaikutti ihmisten arkielämään ja kokemuksiin.

Saksan historian spesialisti Mary Fullbrook pureutuu entisten itäsaksalaisten muisteluiden kautta DDR:n arkipäivään tutkimuksessaan *The People's State: East German Society from Hitler to*

1. Hannah Arendt, *Totalitarismin synty*. Suom. Matti Kinunen. Vastapaino 2013.

2. Ks. esim. Sheila Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1932*. Cambridge University Press 1979.

Honecker (2005). Fullbrook korostaa tutkimuksessaan sitä, että aiemman historiankirjoituksen tuottaman, ”pahan diktatuurin” narratiivin rinnalla elää myös ruohonjuuritasolta nouseva kertomus ”normaalista elämästä” Itä-Saksassa. Fullbrookin teos tuo merkittävän lisän itäsaksalaisen yhteiskunnan tutkimukseen tarkastelemalla, kuinka nämä kaksi ristiriitaista narratiivia saattoivat elää rinnakkain sekä miten ja millaista ”normaaliutta” Itä-Saksan oloissa rakentui ja rakennettiin.³

Mussolinin Italian aikaisia päiväkirjoja, kirjeitä ja muistelmia tutkinut Christopher Duggan painottaa tutkimuksessaan kokemuksellista näkökulmaa totalitaariseen yhteiskuntaan. Teoksessaan *Fascist Voices: An Intimate History of Mussolini's Italy* (2013) Duggan pureutuu tavallisten italialaisten tunteisiin ja ajatteluun fasistisessa järjestelmässä. Dugganin aineisto sisältää muun muassa laajan otoksen Mussolinille lähetyttyjä kirjeitä, joissa kansalaiset tuovat ilmi lojaaliuttaan il Ducea kohtaan. Nämä kirjeet antavat vastauksia kysymyksiin siitä, miksi autoritaarista johtajaa kannatettiin ja miksi monet italialaiset näkivät fasistisen vallan ja Mussolinin ainoana vaihtoehtoina 1930-luvun historiallisessa tilanteessa.⁴

Viime vuosina tutkimuksessa on myös tarkasteltu selviytymisstrategioita totalitaarisissa oloissa. Tunnetuin esimerkki neuvostojärjestelmässä luovimisesta lienee yhdysvaltalaishistorioitsija Stephen Kotkinin *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* (1995). Magnitogorskin tehdasyhteisöä tarkastelemalla Kotkin päätyi siihen, että menestyäkseen uudessa yhteiskunnassa työläiset käyttivät hyväkseen ”arjen pieniä taktiikoita” (*little tactics of the habitat*). He omaksuivat esimerkiksi vallanpitäjien kielen – alkoivat puhua bolshevikkia (*speaking Bolshevik*) julkisissa ja valtaan liittyneissä tilanteissa.⁵

Brittihistorioitsija Timothy Johnston on laajentanut Kotkinin ajatusta. Teoksessaan *Being Soviet: Identity, Rumour, and Everyday Life under Stalin* (2010) Johnston tarkastelee, kuinka kansa-

laiset hyödynsivät vallitsevia oloja navigointiin stalinistisessa järjestelmässä. Johnstonin käsitteellinen viitekehys painottuu neljään termiin: *re-appropriation* (uudelleen soveltaminen), *avoidance* (välttely), *bricolage* (eri informaatiolähteiden sekoittaminen) ja *performance* (esittäminen). Johnstonin mukaan neuvostokansalaiset eivät passiivisesti hyväksyneet vallanpitäjien toimia, vaan hyödynsivät järjestelmää omiin tarkoituksiinsa näiden neljän mekanismin avulla.⁶

Ihmiset eivät siis ole olleet historiassa – eivätkä nykyhetkessäkään – yksioikaisesti totaalisen vallan kannattajia tai sen uhreja. Selviytymisstrategioita ja rooleja on aina useampia kuin kaksi.

Teemanumeron teksteistä

Historiallisen Aikakauskirjan teemanumero Elämää diktatuureissa on ollut erikoisella tavalla haasteellinen, sillä – yllättävää kyllä – aihepiiri ei herättänyt mitenkään suunnatonta artikkelitarjousten tulvaa. Houkuttelumme laajentaa vaihtoehdottomuuden pohdintaa ulos ilmeisistä historian tapahtumista laajemmalle tarkastelutasolle, vaikkapa 1970-luvun Suomeen tai yliopistopolitiikkaan, ei tuottanut yhtään ehdotusta. Ehkä näin likeinen lähestyminen vaihtoehdottomuutta on liian haasteellista yliopistomullistusten koettelemille tutkijoille; hirtetyn miehen talossa ei puhuta köydestä.

Teemanumeroon valikoituneet artikkelit muodostavat joka tapauksessa hyvän katsauksen siihen, mihin vaihtoehdottomuudessa elämisen historiallinen tarkastelu on menossa. Diktatuurin ja pakkovallan ajatuksia laajennetaan ja

3. Mary Fullbrook, *The People's State. East German Society from Hitler to Honecker*. Yale University Press 2005, viii–xii.

4. Christopher Duggan, *Fascist Voices. An Intimate History of Mussolini's Italy*. Vintage Books 2013, xi–xxiii.

5. Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. University of California Press 1995.

6. Timothy Johnston, *Being Soviet. Identity, Rumour, and Everyday Life under Stalin*. Oxford University Press 2010, xx–xli.

määritellään suomalaisessakin tutkimuksessa uudelleen. Vallanpitäjien ja kansalaisten suhdetta tarkastellaan tavanomaisten kohteiden lisäksi epätavallisemmissa yhteyksissä. Teemanumeron artikkeleissa diktatuureihin tai sen kaltaisiin yhteiskuntaoloihin ja niiden vaikutukseen ruohonjuuritasolla tutustutaan Suomen suuriruhtinaskunnan, Neuvostoliiton, sosialistisen Unkarin sekä 1970-luvun lopun Intian näkökulmista.

Kokonaisuuden avaavassa artikkelissa Sami Suodenjoki tarkastelee vuoden 1899 helmikuun manifestia seuranneessa tilanteessa Suomen suuriruhtinaskunnan ylimpiin hallintoviranomaisiin turvanneita kansalaisia. He lähettivät valitus- ja ilmiantokirjeitä paikallisista virkamiehistä ja muuten epäilyttäviin toimiin syyllistyneistä henkilöistä kenraalikuvernöörille. Nämä myöhemmässä historiantulkinnassa maanpetturin aseman saaneet kirjelmöijät nähdään Suodenjoen tekstissä aikaisempaa monisyisemmässä valossa. Tilanne, jossa santarmi edusti hädetylle mökkiläiselle paikallisvallasta riippumaton, objektiivista vallankäyttäjää, tekee särön perinteiseen ns. sortovuosien historiakuvaan. Kaiken politisoiva kansallinen yksituumaisuus saattoi sekin, kuten ”sortovalta” peittää alleen aikalaistulkintoja, joita tilanteesta ei sallittu. Orwellia hivenen mukailleen, toiset olivat mielestään sorretumpia kuin toiset, joten heillä oli oikeus määrittää, kenen puolella vielä sorretummat olivat, jos nämä eivät olleet kaikesta yhtä mieltä.

Tuomas Laine-Frigren kuvaa artikkelissaan, miten psykologit saivat vuoden 1956 kansanousun jälkeisessä Unkarissa tilaa sosialistisen ihmiskuvan määrittelyssä. Valtiososialistisesta järjestelmästä huolimatta siinä toimivat psykologit pyrkivät hoitamaan ihmisiä, eivät vain järjestelmän täydellisyyttä haittaavia yhteiskunnallisia ongelmia. Laine-Frigrenin artikkeli murtaa käsitystä, jonka mukaan sosialistisessa järjestelmässä koko yhteiskunta olisi ollut ylhäältä tulevan määrittelyn kohteena. Sen sijaan järjestelmän sisällä oli monenlaista toimijuutta ja tilaa,

ja yksittäinen ihminen saattoi omalla aktiivisuudellaan vaikuttaa.

Ville Laamanen käsittelee kirjailija Olavi Paavolaisen matkaa Neuvostoliittoon vuonna 1939. Paavolaisen tarkoituksena oli kirjoittaa kirja Neuvostoliitosta Saksasta ja Etelä-Amerikasta kirjoitettujen teostensa jatkoksi. Neuvostoliittokirja ei kuitenkaan koskaan ilmestynyt. Työnimellä ”Luolan salaisuus” kulkenut matkakirja osoittautui kenties liian haastavaksi toteuttaa: maailmanhistoriakin tuli väliin. Toisen maailmansodan jälkeisessä tilanteessa Neuvostoliittoa käsittelevä ”Kolmannen valtakunnan vieraina” olisi ollut kulttuurinen itsemurha. Laamanen tarkastelee Paavolaisen matkaa neuvostolähtien kautta ja tuo esille sen monimutkaisen pelin, jonka keskellä neuvostokirjailijat joutuivat vieraansa kanssa taiteilemaan. Jos Paavolainen kamppaili luomisen tuskan ja ajan poliittisten tunteiden ristiaallokossa, neuvostokirjailijat kirjoittivat konkreettisesti henkensä edestä.

Kuten tiedämme, oli aika jolloin Suomessa johtajat olivat Kekkosia ja Intiassa Gandheja. Indira Gandhin pojan Sanjay Gandhin hivuttautuminen valtaan ja toimet melkein kaksi vuotta kestäneen Intian poikkeustilan aikana (1975–1977) ovat eräs järkyttävä esimerkki siitä, mihin suuri idealismi ja karkeat pakkokeinot sen toteuttamiseksi saattavat johtaa. Hillitäkseen Delhin väestönkasvua ja slummiutumista 161 000 ihmistä – pääosin köyhää väestöä – steriloiitiin ja 700 000 ihmistä pakkosiirrettiin nopealla aikataululla tuhoituista slummeista usein lähes yhtä asuinkelvottomille alueille. Vaikka Sanjay Gandhin ”perhepoliittinen” ohjelma sai aikaan paljon vastustusta, sillä oli myös ymmärtäjiä. Erilaisin rahallisin ja materiaalisin kannustimin steriloitaviksi houkutellut kansalaiset saattoivat myös tietoisesti hyödyntää järjestelmää oman elintonsa nostamiseksi. Gandhin dynastian aikaisesta poikkeustilasta pyrittiin hävittämään paitsi slummit ja köyhät myös niiden historia. Raita Merivirran työ on ollut haasteellinen, sillä poikkeustilan aikaisia asiakirjoja tuhottiin ja paljossa

sen historia joudutaan kirjoittamaan tulkitsemalla poikkeustilan aikaisia tapahtumia kuvaavaa poliittista paljastus- ja pamflettikirjallisuutta.

Teemanumeromme artikkelit välittävät siis meille uutta historiantulkintaa ihmisistä, jotka

elivät totaalisen vallankäytön alla. Tässäkin tapauksessa täsmällisempi kuva on usein monisyisempi kuin kauempaa tarkasteltuna voisi olettaa. Ainakin joillakin totaalisissa tilanteissa eläneillä ihmisillä on aina ollut historiassakin vapaus päättää se, mistä on pakko valita.